

Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur. Hrsg. Liina Lukas, Michael Schwidtal und Jaan Undusk. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd. 22 (Berlin: LIT, 2018), 438 lk. ISBN 987-3-643-14181-1.

Uutmoodi ja paremini! Koost Katre Kaju. Rahvusrhiivi toimetised 2 (33) (Tartu: Rahvusrhiiv, 2018), 263 lk. ISSN 2585-5654.

2018. aastal ilmus kaks artiklikogumikku, mis annavad ülevaate perioodist, mida võib üldistatult nimetada valgustusajaks, kuigi üks kogumikest on enam piiritletud 18. sajandiga ja teine haarab ka 17. ja 19. sajandit. Saksa keelne kogumik (ühe inglisekeelse erandiga) “Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur” (edaspidi PD) põhineb 2009. aastal toimunud sümpoosioni ettekannete laiendatud ja kaasajastatud versioonidel. Pealkirjast ilmneb, et kogumiku fookus on baltisaksa kultuuril, ning koostajate sõnul on selle läbivaks jooneks poliitiline dimensioon, mitte ainult ajalookirjutuses, vaid ka ilukirjanduses ja luules. Eestikeelne kogumik “Uutmoodi ja paremini!” (edaspidi UP) ilmus Rahvusrhiivi toimetiste sarja teise köitena.¹ Kogumiku keskseks teemaks on koostaja Katre Kaju sõnul suuremad ja väiksemad muutused ühiskondlikus elus. Uurimisperioodide osaline kattuvus võimaldab kahte kogumikku tutvustada ühes ülevaates, kaardistades teemasid ja märksõnu, mis on valgustusaja uurimisel aktuaalsed.

Kahes kogumikus on kokku viis artiklit, mis räägivad muudatustest poliitilises oludes ja seadusandluses 17.–19. sajandil. Kõiki neid käsitlusi seovad temaatiliselt baltisakslaste laveerimine muutuvates poliitilistes oludes ja katsed kaitsta oma privileege. Neis katsetes peegelduvad baltisakslaste arusaam riigivõimu ja aadelkonna rollist ühiskonnas ning nende omavahelistest suhetest.

PÄRTEL PIIRIMÄE (PD) vaatleb patriotismi mõiste kasutust Rootsi-aegsel Liivimaal oludes, kus Rootsi võttis suuna absolutismi poole. Patriotismi retoorikat oli kasutatud läbi 17. sajandi selleks, et kutsuda üles loobuma isiklikust hüvest üldise heaolu nimel. Kuningas ja keskvalitsus kasutasid patriotismiretoorikat kogu riigi huvidele viidates. Liivimaa rüütelkond, lähedes piirkondlikest huvidest, proovis samuti oma sõnakasutuses viidata riigi laiematele huvidele (nii et nad ei saa ilma oma valdusteta enam riiki

¹ Eelmine valgustusajastuteemaline kogumik ilmus Ajalooarhiivi toimetiste sarjas 2014. aastal: *Balti kirjasona ja kultuurielu valgustusajastu peeglis*, koost Katre Kaju. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 21 (28) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014).

teenida, vaid peavad asuma kerjama). Sajandi lõpuks järjest teravnenud konflikti käigus andis kuningas mõista, et vaid temal on õigus otsustada, mis on isamaale hea ja kasulik, ning sundis rüütelkonna sellele alluma. 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel suutsid rüütelkonnad ühendada kohaliku patriotismi ja lojaalsuse Vene valitsejale.

ANDRES ANDRESEN (UP) kirjutab õigusliku järjepidevuse küsimusest Eestimaal 18. sajandil asehalduskorra ajal. Autor toob välja levinud käsitluse õiguslikust järjepidevusest uusajal (seisusliku omavalitsuse eesõigused ja nende perioodiline piiramine riigivõimu poolt) ning leiab, et seda tuleks täpsustada, sest ka aadelkond ise rikkus vastavalt vajadusele seda sama õiguslikku järjepidevust, mida see Vene riikliku keskivõimu eest kaitses.

JAAN UNDUSKI (PD) mahukas käsitlus jälgib erinevate mõistete (sh “tavaõigus”, “vallutusõigus”, “tsiviilõigus”, “loomuõigus”, “leping” ja “seadus”) muutumist õigusealases mõtlemises ja õigustekstides 19. sajandi alguses, eriti seoses taluravaseadustega, ja kaardistab konflikti tavaõiguse, privileegide ja seaduste vahel, mis laienes sajandi teisel poolel talupoeg-aadelkond-raamidest aadelkond-riigivõim-raamidesse.

Eestikeelses kogumikus (UP) on avaldatud ka MARTEN SEPPELI ülevaade politseikorraldusest Baltikumis, selle sisseviimisest ja täitmisest. Täpsemalt vaadeldakse, millised olid riigi, rüütelkonna, sillakohtute ja mõisnike rollid, milliseid korraldusi anti ja kuidas motiveeriti nende täitmist.

MARJU LUTS-SOOTAK (PD) tutvustab kahte õigusajakirja 19. sajandi esimesel poolel. Võrreldes muu kirjandusega kajastab ajakirjandus ajastu olulisi teemasid ja märksõnu dünaamilisemalt. 19. sajandil ilmus neli õigusteaduslikku perioodilist väljaannet, millest artiklis vaadeldakse kahte – Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland (1822–24) ja Theoretisch-practischen Erörterungen aus den in Liv-, Esth- und Curland geltenden Rechten (1839–53), mille mõlema eripära tulenes keisrikoja poliitilisest meelsusest ajakirja väljaandmise ajal ja mis omakorda mõjutas Balti eraõiguse kodifitseerimist.

Avaliku ruumi tekkimist ajakirjanduse vahendusel 18.–19. sajandil ise-loomustavad neli artiklit. Lisaks erinevate väljaannete tutvustamisele on neis läbivaks jooneks nii riiklik kui ka enesetsensuur. Laiema pildi teemast annab GERT VON PISTOHLKORSI (PD) mahukas käsitlus ajakirjandusest 19. sajandi teisel poolel. Artiklis arutleb Pistohlkors selle üle, mil määral eksisteeris ajakirjandusvabadus ehk kui liberaalseid mõtteid oli võimalik avaldada, kas ja kuidas toimis ajakirjandus identiteedi või avaliku arvamuse loojana ning kuidas kajastusid selles erinevad rahvuslikud liikumised ja Venemaa valitsuse tsentraliseerimiskatsed.

AIGA ŠEMETA (UP) artikkel “Saksakeelne perioodika Liivi- ja Kura- maal enne 1800. aastat” tutvustab 18. sajandi ajakirjandusmaastiku ole- must mitme Riias ja Miitavis ilmunud väljaande näitel. Artikkel annab ülevaate, milliseid erinevaid kuulutusi ja kirjatöid lugejale pakuti. Näited on keskendunud läti rahva ja pärisorjuse kirjeldustele, kuigi on selge, et väljaanded pakkusid ka muud teavet. MICHAEL SCHWIDTALI (PD) artikli keskmeks on kultuuriajaloolane Victor Hehn ja tema fõljetonide sari “St Peterburger Correspondenzen”, mis ilmus Baltische Monatsschriftis (1863–64). Hehn mõtiskles oma fõljetonides rahvuse küsimuse üle kultuuriloolase perspektiivist lähtudes. Artikli autor asetab need tekstid kirjavahetuste ja reisipäeviku abil laiemasse konteksti. JÜRGEN HEEG (UP) kirjutab, kuidas Garlieb Merkel ajakirjanduse abil Napoleoni vastu võitles. Merkeli poolt välja antud ajakiri Die Freimüthige (1805–06) avaldas Preisimaal mõtteid, mida võib pidada poliitiliselt sõltumatuteks, erinedes nii teistest kaasaeg- setest väljaannetest. 1806. aastal põgenes Merkel Riiga, kus ta jätkas ajakir- jandustegevust, andes välja ajakirja Supplementblätter zum Freimüthigen ja mitmeid teisi väljaandeid. Artikli autor näeb võitluses Napoleoni vastu ka Merkeli laiemat võitlust ajakirjandusvabaduse eest.

Mahukaimat artiklipagasi pakuvad kirjandusteadlased, kellest kaks, Kairit Kaur ja Pauls Dajja, on panustanud mõlemasse kogumikku. Sak- sakeelse kogumiku üks koostajatest LIINA LUKAS (PD) kirjutab poliitilist- est elementidest baltisaksa ilukirjanduses. Tema sõnul ei saa baltisaksa ajasturomaani puhul vaadata mööda poliitilistest alatoonidest. Käsitl- des erinevaid romaanitüüpe (nt sotsiaalne romaan ja kodumaaromaan (Heimatroman)), markeerib Lukas mitmeid poliitilisi motiive, näiteks (rahvastevahelise) lepituse motiivi kasutamine 19. sajandi teisel poolel.

Kirjanduse teema ajalises mõttes varaseima artikli autor MARTIN KLÖKER (PD) analüüsib poliitilisi alatoonid 17. sajandi nn juhukirjutistes, mis trükitud kujul ei olnud kindlasti “juhuslikult” koostatud ega ka väga privaatsele ringile mõeldud, ja toob näiteid Tallinna pulma- ja leinaluu- lest ning jutlustest.

18. sajandi valgustuse teemadel paelub uurijaid endiselt pärisorjuse küsi- mus – mida sellest arvati, kuidas oma arvamusi avaldati ning kuidas suh- tus valgustusajastu autor eesti ja läti talupoega. KAIRIT KAUR (PD) uurib, mida arvasid pärisorjusest ja selle kaotamisest baltisaksa naised, kes üldi- selt poliitilises elus ei osalenud, kuid keda see teema majapidamist juhtides ja lehestunult ka mõisaomanikena kahtlemata puudutas. Kaur on valinud kolm naist, kellel kõigil on selles küsimuses erinev arvamus. Liivimaad esindav anonüümne autor ja Eestimaad esindav Sophia von Stackelberg

lähtuvad enam isiklikust vaatenurgast kui Kuramaad esindav Elise von Recke, kes vaeb küsimust pisut laiemalt, kuigi toob selgelt näiteks oma olukorra. Teine artikkel Garlieb Merkelist pärineb ULRICH KRONAUERILT (PD), kes uurib, mis oli Merkeli motivatsioon talurahva valgustuse küsimuses. Kronauer asetab Merkeli laiemasse Euroopa intellektuaalsesse diskussiooni ja uurib, kas Merkeli arvates oli üldse mõtet talurahvast valgustada, kuni neil ei olnud põhiõigusi, või võis see viia olukorrani, kus talupojad hakkavad neid ise nõudma, vahendeid valimata (viitega revolutsioonile Prantsusmaal). PAULS DAIJA (UP) kirjutab Christoph Harderi valgustuslikest ideedest tema ilmalikes kirjatöodes ajastu üldises kontekstis. Rubene pastor Harder kirjutas kalendrisabade tekste ning matemaatika- ja seltskonnamängude õpetusi. Harderi suhtumine läti rahvakultuuri ja -kommetesse olenes kirjutise publikust. Kirjutades talurahvale oli tema eesmärk mõnedest rahvausukommetest ja traditsioonidest vabanemine. Talupoegade harimise eesmärgil soovis ta avaldada ka talurahvaseadusi, mistõttu pidi ta oma kalendri väljaandmisest loobuma, sest see ei olnud võimude huvides.

Teise artiklikolmikuna võiks kokku panna Heinrich Bosse allikakommentaari ning Daija ja Kauri teised artiklid, mille läbivaks jooneks võib pidada ümberütlemit. Kõigil kolmel juhul näib, et vaadeldava teksti autor soovib lugejale lisaks öelda midagi n-õ ridade vahelt, läbi metafoori. HEINRICH BOSSE (PD) allikaks on Jakob Michael Reinhold Lenzi palvekiri “Liguurlaselt Liguria aadlile”. Huvitavaim osa on allika kommentaar, mis avab kirjutise laiemat tausta. Abistavad on ka konkreetset kommentaarid, mille oleks võinud lugemise hõlbustamiseks paigutada viidetesse. PAULS DAIJA (PD) kirjutab vabaduse mõistest Alexander Johann Stenderi näidendis. Esimene lätikeelne näidend, mis kohandati taani originaalist, räägib joobes talupojast, kellest mõisnik tegi üheks päevaks salaja mõisavalitseja. Daija näeb näidendis karnevali elementi – ühiskonnakihid vahetavad ajutiselt rollid. KAIRIT KAUR (UP) kirjutab Johann Bernhard Fischeri teosest “Mäetaguse talve- ja suverõõm” (lühend pikemast pealkirjast). Lugeja saab detailse ülevaate luuletuse sisust ja ka füsikoteoloogiast ja selle esindajast Barthold Hinrich Brockesist, kes oli Fischerile eeskujuks. Lisaks idüllilisele maaelu kirjeldusele proovib teos anda ka moraalseid õppetunde.

Saksakeelse kogumiku lõpetab RALPH-RAINER WUTHENOWI artikkel sotsiaalkriitikast Eduard von Keyserlingi loomingus 20. sajandi alguses. Raamatuajaloolist lähenemist esindab MARI TARVAS (PD), kes tutvustab Anton(ius) Mickwitzi raamatukogu ja tema säilinud trükiste abil ühe Tallinna literaadi maailmavaadet.

Viimaseks kaheks läbivaks teemaks on religioon ja haridus. ULRIKE PLATH (PD) näitab Karl Gottlob Sonntagi maapäevajutluste abil, et poliitilised jutlused olid Balti valgustusaja olulised tekstid. Sonntag pööras võimalikuna tähelepanu mitmetele ühiskonnakihtidele, lisaks talupoegadele ka näiteks vaesematele saksa käsitöölisele ja naistele. Maapäevajutlused olid oma olemuselt ka poliitilised sõnavõtted, milles Sonntag rääkis leppimisest, kuid leppimist erinevate ühiskonnakihtide vahel ei järgnenud. MÄRA GRUDULE (PD) kirjutab lätikeelsest Kuramaa lauluraamatust, mille teevad eriliseks 36 Gotthard Friedrich Stenderi illustratsiooni ning läti keelde tõlgitud laulud. Artikli keskmeks on pigem eelnimetatud illustratsioonid, millest aga kahjuks pole ühtegi teoses reprodutseeritud.

TRIIN KRÖONSTRÖM (UP) kirjutab orbudekoolist Toompea eeslinnas. Autor võtab kokku senise teabe, et anda ülevaade kooli asutamisest ja sellele järgnenud aegadest. Põneva allikana toob Kröönström välja õpilaste nimekirja, tõdedes, et õpilasi puudutav teave pakuks edaspidi huvitavaid analüüsvõimalusi Tallinna vaesema elanikkonna igapäevaelu kohta. Kröönström kirjutab kokkuvõttes, et eesti rahvusest elanikkonna jaoks ei pruukinud koolil olla kuigi suurt rolli, sest õpilaskonna hulgas ei olnud eriti võimalik tuvastada eesti päritolu õpilasi, samuti ei tundu olevat tõenäoline, et kooli algusaastatel oleks toimunud eestikeelset õpet. HANS GRAUBNERI (PD) artiklist leiame poliitilised alatoonid Johann Gotthelf Lindneri Riia Toomkooli aktusekõnedes 18. sajandil, milles tuli laveerida linna, rüütelkonna ja keskvalitsuse vahel. EPI TOHVRI (UP) avab läbi Keiserliku Tartu Ülikooli struktuuri kavandamise plaanide ka teiste Euroopa (ja ka Ameerika) ülikoolide arenguplaane 18. sajandil ja tõstab lisaks ilmsetele Saksa mõjudele esile ka Prantsuse mõjutusi Tartu Ülikooli arengule.

Üheks eestikeelse kogumiku eesmärgiks on tuua mitmed saksa- ja ingliskeelsed originaaltekstid eestikeelse lugejani, mistõttu sisaldab kogumik mitmeid tõlkeartikleid (näiteks Aiga Šemeta artikkel ilmus tegelikult 2011. aastal ja Jürgen Heegi käsitus juba 1996. aastal). Ka HENNING VON WISTINGHAUSENI (UP) 2016. aastal ilmunud vabamüürlaste raamatust² leiab lugeja eestikeelse kohaldatud kokkuvõtte. Kokkuvõtte käsitleb vabamüürlaste rolli Tallinna kultuurielule enne ja pärast Prantsuse revolutsiooni kuni nende keelustamiseni, eriti mõju teatrile, aga ka haridusele ja talurahva vabastamisele.

² Henning von Wistinghausen, *Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich: Die Revaler Logen 1773–1820: mit einem biographischen Lexicon*. Bd. 1–3 (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2016).

Kokkuvõttes annavad kaks kogumikku ülevaatliku pildi baltisakslaste eneseotsingutest perioodil, mis algab reduktsiooniga Rootsi ajal, millele järgneb positsioonide kindlustamine 18. sajandil ja selle järk-järguline murenemine Vene keskväimu poliitika, pärisorjuse kriitika ja erinevate rahvuslike liikumiste tulemusena. Artiklites käsitletud väljaanded esindavad erinevaid sõnumeid ning erinevaid viise ja kanaleid oma arvamuse edastamiseks, olgu need kooliaktused ja jutlused, seadused ja korraldused või aja- ja ilukirjandus. See kahtlemata rikastab meie pilti valgustusajast.

JANET LAIDLA